

O potrzebie kształcenia umiejętności niewerbalnego komunikowania się nauczyciela z uczniami

W definicji UNESCO czytamy, że „edukacja jest to zorganizowana i trwała komunikacja, mająca na celu uczenie się” (Koć-Seniuch, 1995, s. 127). To właśnie poprzez bezpośrednie komunikowanie się nauczyciela z uczniami realizowane są zadania dydaktyczno-wychowawcze. Tak więc proces edukacyjny sam w sobie jest procesem komunikowania się.

Wiele badań i opinii nauczycieli praktyków potwierdza, że efektywna komunikacja w szkole jest podstawą procesów dydaktyczno-wychowawczych. Najczęściej jednak prezentuje się lingwistyczne i psycholingwistyczne ujęcie kompetencji komunikacyjnych, jako zdolności do językowych zachowań nauczyciela, adekwatnych do warunków i wymogów kontekstowych sytuacji oraz uczestników sytuacji komunikowania się (Koć-Seniuch, 1995, s. 149). Komunikowanie się w sytuacjach szkolnych głównie postrzegane jest przez pryzmat posługiwania się językiem jako środkiem słownego porozumiewania, który wpływa na wzajemne relacje łączące nadawcę z odbiorcą, w tym przypadku nauczyciela z uczniami. Być może jest to spowodowane tym, iż w praktyce szkolnej docenia się znaczenie przygotowania merytorycznego i metodycznego nauczycieli, przede wszystkim w zakresie umiejętnego doboru odpowiednich treści,

stosowania właściwych metod, form i środków dydaktycznych, a te sprzyjają głównie werbalnym oddziaływaniom nauczyciela na uczniów (Palka, 1985, s. 59). Jednak nie bez znaczenia pozostaje oddziaływanie kanałem komunikacji niewerbalnej, czyli „językiem ciała”, zaś w obrębie wielości elementów, z nim związanych, zwłaszcza – mimi­ką twarzy, gestykulacją i postawą ciała.

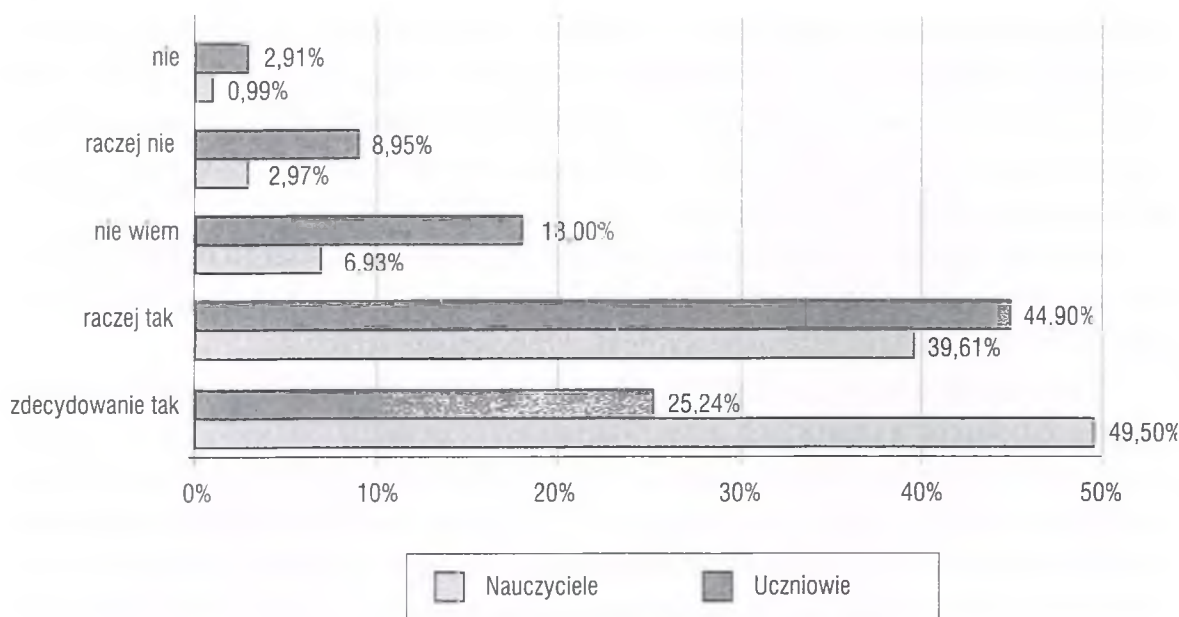
Komunikacja niewerbalna nauczyciela skupia w sobie dwojakiego rodzaju znaczenie. Z jednej strony może usprawniać lub zakłócać proces kierowania klasą szkolną podczas lekcji, wzmacniać zainteresowanie przekazywanymi treściami.

Z drugiej strony jest ważnym czynnikiem decydującym o atmosferze panującej w klasie, o uczuciach i emocjach przeżywanych przez uczniów. Zachowania niewerbalne nauczyciela, będące między innymi wyznacznikiem jego postaw i emocji (według M. Argyle) wobec uczniów, pojawiają się w odpowiedzi na myśli, sytuacje i zdarzenia mające miejsce w klasie szkolnej. Pomagają one dostrzec i poznać stosunek nauczyciela do uczniów, ułatwiają ich wzajemne kontakty interpersonalne i oddziałują na określone zachowania zarówno nauczycieli, jak i uczniów. „Właśnie tymi zachowaniami nauczyciel może wpłynąć na dobre samopoczucie uczniów w klasie, rozładowywać ich wewnętrzne napięcia emocjonalne, jak również świadomie lub nieświadomie kreować atmosferę nerwowości, która wpływa na powstawanie różnego rodzaju napięć i poczucie zagrożenia. Nauczyciel powinien mieć świadomość, jaki wpływ wywierają pewne elementy jego komunikacji niewerbalnej i stale pracować nad ich udoskonalaniem” (Garstka, 1999, s. 486).

Aby przekonać się, czy w opinii uczestników procesu nauczania komunikacja niewerbalna nauczyciela podczas lekcji ma rzeczywiście tak duże znaczenie, autorka niniejszego artykułu przeprowadziła odpowiednie badania na terenie województwa mazowieckiego, kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego. Objęły one wybrane losowo – głównie szkoły podstawowe i jeden zespół szkół ponadpodstawowych*, zarówno w dużych miastach, jak i miasteczkach oraz wsiach. Badaniami objęto grupę losowo wybranych 101 nauczycieli przedmiotów humanistycznych, ścisłych i artystycznych oraz po jednej klasie, w której uczyli, co stanowiło liczbę 1822 uczniów.

Poszukując odpowiedzi na pytanie, czy uczniowie zwracają uwagę na sygnały komunikacji niewerbalnej wysyłane przez nauczycieli podczas lekcji oraz czy nauczyciele mają tego świadomość, poproszono o opinię zarówno uczniów, jak i ich wychowawców (wykres 1). Znaczna grupa badanych nauczycieli, bo aż 49,50% jest zdania, że ich podopieczni zdecydowanie zwracają uwagę na gesty, miny i inne elementy komunikacji niewerbalnej, podczas gdy w grupie badanych uczniów tylko 25,24% potwierdza tę opinię.

* W związku z tym, iż badania rozpoczęto przed reorganizacją szkół, dotyczącą między innymi wyodrębnienia ze szkół podstawowych gimnazjów, w powyższej pracy autorka posługuje się terminologią dotyczącą wcześniejszych zasad organizacyjnych szkolnictwa – nie wyodrębniając obecnie istniejących już gimnazjów. Materiał ilustracyjny opracowano na podstawie badań własnych.

Wykres 1. Spostrzeganie niewerbalnych komunikatów nauczyciela przez uczniów podczas lekcji w opinii nauczycieli i uczniów

Nie do końca przekonani są nauczyciele, którzy w 39,61% stwierdzają, iż uczniowie raczej dostrzegają mowę ich ciała, co w przypadku odpowiadających uczniów stanowi 44,90% uzyskanych odpowiedzi, czyli o 5,29% więcej. Niestety w grupie ankietowanych uczniów aż 18,00% nie potrafiło odpowiedzieć na pytanie, czy zauważają miny, gesty lub pozy ciała swojego nauczyciela, „raczej nie” odpowiedziało 8,95%, „nie” stwierdziło 2,91% badanych uczniów. Po zsumowaniu otrzymanych wyników, uzyskanie danej liczbowej w wysokości 29,86% wydaje się uzasadnione i wytłumaczalne, gdyż komunikaty niewerbalne niejednokrotnie odbierane są podświadomie przez odbiorców, tym bardziej tych, którzy nie są świadomi roli, jaką pełni ona w procesie porozumiewania się.

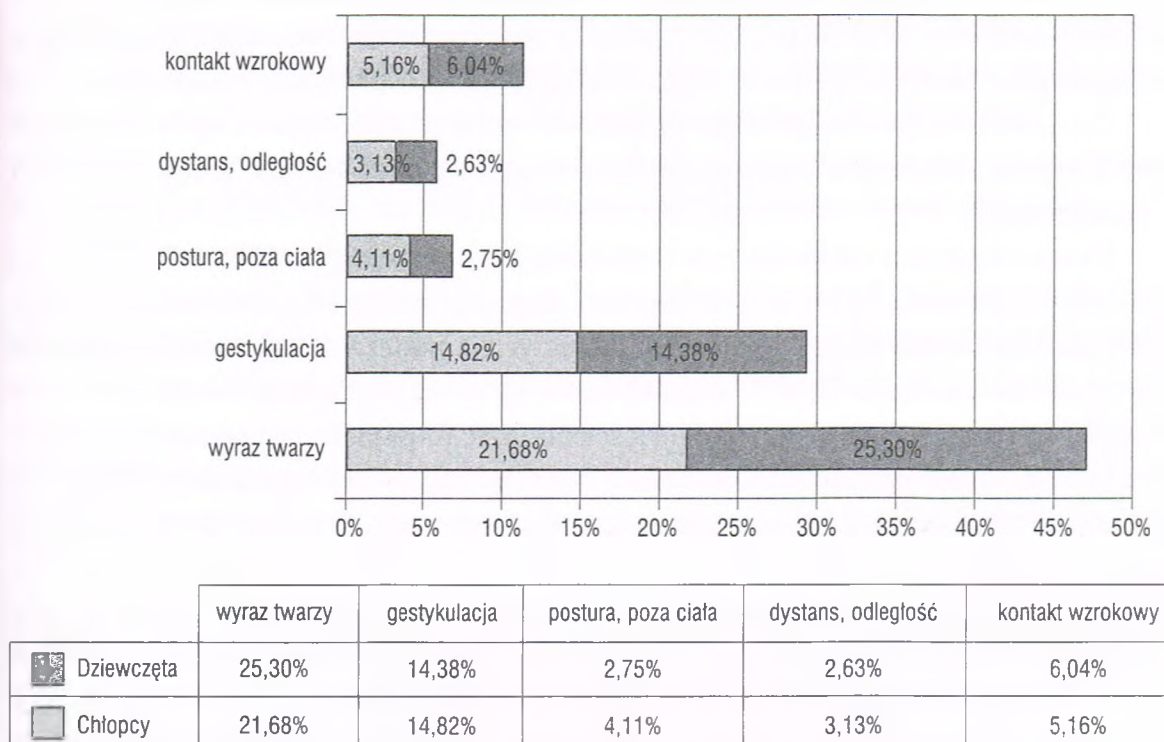
Wśród populacji badanych nauczycieli prawie trzykrotnie mniejszy procent (6,93%) nie potrafił odpowiedzieć na pytanie, czy uczniowie zwracają uwagę na wysyłane przez nich sygnały niewerbalne w trakcie prowadzonych lekcji. Niewielki odsetek nauczycieli zaprzeczył jakoby uczniowie w ogóle (0,99%), lub raczej nie (2,97%) dostrzegali mowy ciała swych nauczycieli. Analiza opinii respondentów wskazuje na dostrzeganie przez uczniów komunikatów niewerbalnych nauczycieli w czasie lekcji, co potwierdziło 70,11% uczniów. Z prezentowanym przez uczniów stanowiskiem korespondują wypowiedzi 89,11% nauczycieli. W związku z powyższym można stwierdzić, że w opinii nauczycieli i uczniów komunikacja niewerbalna zauważana jest przez ucznia.

Uczniowie bacznie obserwują i dostrzegają poszczególne elementy komunikacji niewerbalnej, którymi posługują się nauczyciele podczas lekcji. Chcąc uzyskać odpowiedź na pytanie, które z nich odgrywają większą rolę w procesie komunikowania, na

które uczniowie zwracają uwagę w pierwszej kolejności, ponownie poproszono o odpowiedź zarówno uczniów, jak i ich nauczycieli.

Jak wykazały wyniki badań, nauczyciele i uczniowie mają nieco odmienne zdanie na temat ważności poszczególnych elementów komunikacji niewerbalnej (wykres 2).

Wykres 2. Hierarchia ważności elementów komunikacji niewerbalnej nauczycieli w opinii uczniów

Spośród pięciu elementów komunikacji niewerbalnej, którymi posługują się nauczyciele, 46,98% uczniów uznało za najważniejszy wyraz twarzy nauczyciela, na drugim miejscu 29,20% badanych sklasyfikowało gestykulację rąk, 11,20% uczniów wskazało na kontakt wzrokowy, 6,86% respondentów wskazało na posturę i pozę ciała nauczyciela, a zaledwie 5,76% na dystans i przestrzeń dzielącą nauczyciela z uczniami. Porównując opinie chłopców i dziewcząt, zauważa się większe znaczenie wyrazu twarzy nauczyciela dla dziewcząt, z kolei dla chłopców ważniejsza wydaje się postura i poza ciała nauczyciela. Dostrzegalne są również niewielkie różnice w wypowiedziach chłopców, dla których przestrzeń dzieląca ich od nauczyciela ma większe znaczenie, natomiast dziewczęta przykładają większą wagę do kontaktu wzrokowego z nauczycielem.

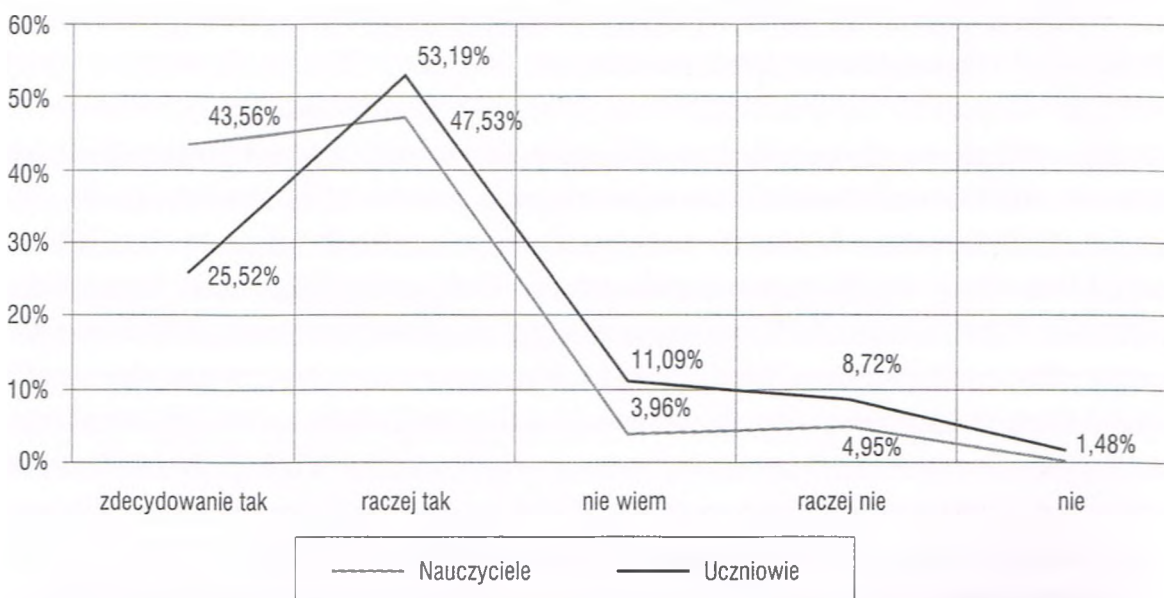
Nieco odmienną hierarchię ważności elementów komunikacji niewerbalnej, na którą uczniowie zwracają uwagę, przedstawili sami nadawcy tychże sygnałów – nauczyciele. Przyznając poszczególnym elementom komunikacji niewerbalnej miejsca

od pierwszego do piątego, nauczyciele stworzyli następujący ranking tychże elementów. Według nich uczniowie w pierwszej kolejności zwracają uwagę na wyraz twarzy (1,63%), następnie odmiennie niż uczniowie, nauczyciele sklasyfikowali kontakt wzrokowy (2,53%). Na trzecim miejscu w ich opinii znalazła się gestykulacja (2,79%), która według uczniów zajmuje drugie miejsce. Na tych samych pozycjach, w hierarchii ważności elementów komunikacji niewerbalnej, w opinii uczniów i nauczycieli znalazła się postura i poza ciała (3,77%) oraz dystans, przestrzeń interpersonalna (4,28%).

Czy komunikacja niewerbalna ma więc dla uczniów znaczenie? Logika nakazywałaby przypuszczać, że tak, a przypuszczenie to potwierdzają kolejne opinie badanych respondentów.

Opinia dotycząca oddziaływania komunikacji niewerbalnej na proces dydaktyczno-wychowawczy została wyrażona prawie przez całą grupę badanych nauczycieli (91,09%). Fakt, że niewerbalne komunikowanie się nauczyciela podczas lekcji zdecydowanie ma znaczenie, potwierdziło 43,56% respondentów, że raczej oddziałuje na uczniów – uważa 47,53%, a jedynie 4,95% nauczycieli jest zdania, że mowa ich ciała raczej nie ma znaczenia w ich codziennej pracy z uczniami. Żadnego stanowiska w podjętej dyskusji nie zajęło 3,96% nauczycieli i były to osoby o małym doświadczeniu zawodowym, których staż pracy nie przekraczał trzech lat.

Według opinii uczniów komunikacja niewerbalna nauczyciela z nimi podczas zajęć ma dla nich „zdecydowane” znaczenie (25,52%), lub „raczej zdecydowane” (53,19%). Jednak 11,09% uczniów nie potrafiło zająć konkretnego stanowiska w powyższej kwestii. Zaledwie 1,48% uczniów zaprzeczało, że gesty, miny, pozy nauczyciela mają na nich wpływ, a 8,72% respondentów uznało, że raczej wpływu nie mają (wykres 3).

Wykres 3. Znaczenie komunikacji niewerbalnej nauczyciela dla uczniów w opinii nauczycieli i uczniów

Nauczyciele biorący udział w badaniach zdają sobie sprawę z oddziaływania na uczniów komunikacji niewerbalnej i dostrzegają jej rolę w codziennej pracy z uczniami podczas lekcji, o czym świadczyć mogą ich pisemne wypowiedzi na ten temat. Oto przykłady opinii nauczycieli dotyczące znaczenia komunikacji niewerbalnej w pracy z uczniami:

„Komunikacja niewerbalna pozwala na nawiązywanie bezpośredniego kontaktu z uczniami, wyzwolenie w nich zachowań pozwalających osiągnąć określone cele, stworzenie atmosfery zaangażowania w pracy, pozytywnego myślenia i dyscypliny”.

Jak stwierdza nauczycielka języka niemieckiego „w przypadku mojego przedmiotu komunikacja niewerbalna ma dość duże znaczenie np. słowa i zwroty prezentuję i objaśniam przy pomocy gestów”.

Słusznie zauważa kolejna respondentka, że „niewerbalna komunikacja nauczyciela w czasie lekcji jest bardzo ważna i odgrywa bardzo dużą rolę. Dzieci wyczuwają, kiedy nauczyciel jest zdenerwowany i wtedy mają kłopoty z koncentracją, uczeniem się i zapamiętywaniem wiadomości. Uczeń potrafi określić, w jakim nastroju nauczyciel wchodzi do sali lekcyjnej, obserwując jego ruchy, gesty, mimikę twarzy. Potrafią na swój własny sposób odbierać postawę, zachowanie prowadzącego, a niewerbalna postawa nauczyciela udziela się zachowaniom uczniów”.

Opierając się na prezentowanych wypowiedziach nauczycieli, należy przypuszczać, że niewerbalne komunikaty wysyłane przez nich są odzwierciedleniem ich przyjaznych zachowań niewerbalnych wobec uczniów, zachowań obojętnych lub zachowań agresywnych w danej sytuacji.

Bardzo ważne jest dla procesów komunikowania zachodzących w organizowanych sytuacjach edukacyjnych, zwrócenie uwagi przez nauczycieli na to, że zwykle komunikują więcej, niż zamierzają i odbierają więcej, niż sobie uświadamiają, a dzieje się tak właśnie za sprawą komunikowania kanałem niewerbalnym, który wywołuje różne reakcje w uczniach. Znaczenie tego oddziaływania uwidacznia się w określonym postępowaniu, zachowaniu uczniów w stosunku do nauczyciela, przedmiotu, którego uczy, przejawia się w ich odczuciach wobec nauczyciela, własnym samopoczuciu oraz uzewnętrznia się w zaangażowaniu uczniów w naukę prowadzonego przez nauczyciela przedmiotu.

W celu zapoznania się z opinią badanych nauczycieli na temat wpływu ich komunikacji niewerbalnej, poproszono ich o stworzenie hierarchii ważności tych „fragmentów” procesu edukacyjnego (tabela 1), na które mowa ich ciała oddziałuje w pierwszej kolejności. W związku z powyższym otrzymano następujące wyniki badań. W ogólnym podsumowaniu rankingowym, w pierwszej kolejności, zdaniem badanych respondentów, niewerbalna komunikacja nauczyciela wyrażająca jego postawę, opinie, emocje i samopoczucie danego dnia, wpływa na nastrój uczniów oraz atmosferę panującą podczas lekcji. Głosowało za tym 63,37% badanych osób, 28,71% uważało, iż jest to drugi spośród zaproponowanych element, na który wpływają sygnały niewerbalne wysyłane

przez nauczycieli, natomiast 7,92% było zdania, że mowa ciała w najmniejszym stopniu oddziałuje na samopoczucie uczniów podczas lekcji.

Na drugiej pozycji, mimo 62,38% głosów lokujących je na pierwszym miejscu, znalazło się zachowanie uczniów wobec nauczyciela. Głosowało za tym 18,81% badanych, również tyleż samo nauczycieli sklasyfikowało ten element na trzecim miejscu, co właśnie po przeprowadzonym rangowaniu dało pozycję drugą.

W najmniejszym stopniu, zdaniem nauczycieli, mowa ich ciała decyduje o dydaktycznej efektywności ich wspólnego działania w trakcie lekcji. W związku z tym za trzecim miejscem dla tego „wycinka” procesu edukacyjnego głosowało 29,70%, 52,48% lokowało go na drugim miejscu, a zaledwie 17,82% optowało za pierwszą pozycją. W ogólnej klasyfikacji na trzecim miejscu w hierarchii ważności znalazło się właśnie oddziaływanie wysyłanych przez nauczyciela sygnałów niewerbalnych na zaangażowanie uczniów w efektywną pracę w trakcie lekcji.

Tabela 1. Hierarchia ważności oddziaływania komunikacji niewerbalnej w opinii nauczycieli (w procentach)

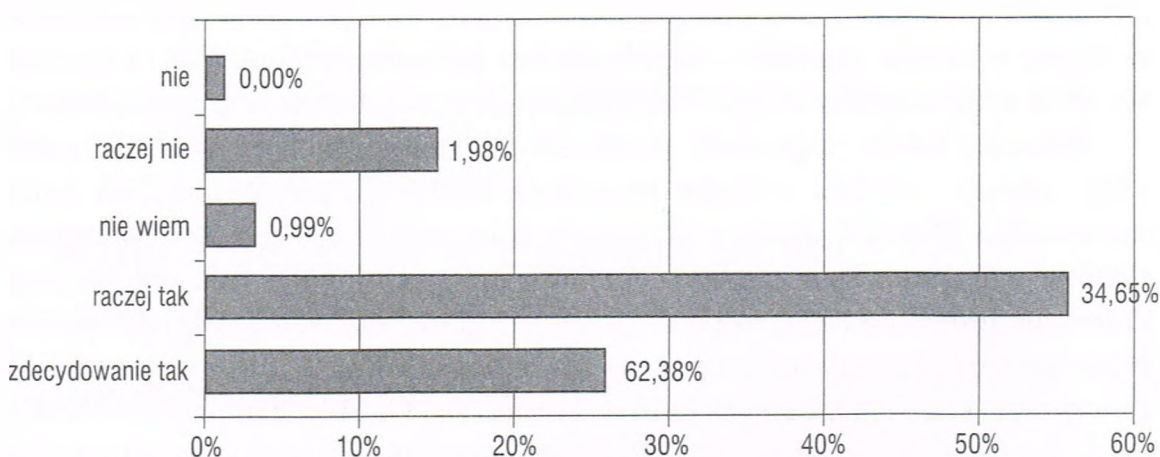
L.p.	Oddziaływanie komunikacji niewerbalnej	Ocena oddziaływania komunikacji niewerbalnej			Ocena rang	Klasyfikacja
		I miejsce	II miejsce	III miejsce		
1	Panująca atmosfera w klasie i samopoczucie uczniów podczas lekcji	64	29	8	1,446	I
2	Zachowanie uczniów wobec nauczyciela	63	19	19	1,564	II
3	Zaangażowanie uczniów, efektywna praca lekcyjna	18	53	30	2,119	III

Są to opinie nauczycieli dotyczące znaczenia oddziaływania ich komunikatów niewerbalnych na uczniów w ich codziennej pracy, uwarunkowane ich odczuciami, obserwacją i przede wszystkim doświadczeniem zawodowym.

Choć nauczyciele mają świadomość oddziaływania na uczniów mową ciała, to ich umiejętności posługiwania się komunikacją niewerbalną są postrzegane w nie najlepszym świetle. Z kolei wiadomo, że wykonywanie pewnych zawodów służy lepszemu posługiwaniu się komunikacją niewerbalną. Najwyższe miejsce zajmują pod tym względem aktorzy, następnie badacze zachowań niewerbalnych oraz osoby, które zajmują się badaniem twórczości. Znacząco gorsze wyniki osiągają w tym sposobie komunikowania się psychologowie kliniczni i studenci. Zastanawiający, a raczej alarmujący jest fakt, iż jedni i drudzy są jednak pod tym względem zdecydowanie lepsi od nauczycieli! (Sęk, 1993, s. 437).

Czy w toku studiów, przyszłym nauczycielom nie należałoby więc przekazywać wiedzy na temat komunikacji niewerbalnej, zwracając im uwagę na rolę, jaką będzie ona odgrywać w ich przyszłej pracy z uczniami?

O odpowiedź na powyższe pytanie poproszeni zostali sami zainteresowani, czyli respondenci czynnie pracujący w zawodzie nauczyciela (wykres 4). Za potrzebą kształcenia kompetencji zawodowych w zakresie komunikowania niewerbalnego nauczyciela w czasie lekcji opowiedziało się zdecydowanie 62,38% ankietowanych, 34,65% stwierdziło, iż „raczej tak”, a 0,99% badanych nie zajęło żadnego stanowiska w tej sprawie i tylko 1,98% raczej nie było zainteresowanych tego typu treściami i zajęciami.

Wykres 4. Potrzeba kształcenia umiejętności niewerbalnego komunikowania się nauczycieli w ich własnej opinii

Należy mieć świadomość tego, iż umiejętności porozumiewania się kanałem niewerbalnym lub występujące w tym obszarze zakłócenia, mogą w dużej mierze powodować zaburzenia w ogóle w komunikowaniu się i w efekcie negatywnie oddziaływać na stosunki interpersonalne i przekazywane uczniom przez nauczyciela informacje. Niestety, komunikowanie się kanałem werbalnym jest o wiele bardziej eksponowanym elementem w edukacji, niż uczenie się rozumienia znaczenia komunikatów niewerbalnych i posługiwania się nimi przez nauczycieli.

A przecież, jak trafnie i przekonująco ujął to S. Podobiński: „Przeświadczenie o tym, że mowa jest srebrem, milczenie zaś złotem, zwłaszcza w pracy z uczniami winno towarzyszyć niezmiennie nauczycielowi, często bowiem taktowne milczenie, uśmiech, przyjazne spojrzenie, uściśnięcie dłoni czy serdeczne poklepanie po plecach lub gest uznania w formie uniesienia kciuka są równe, jeśli nie bardziej, nośne niż potok słów, jako przegadanie nieraz najpiękniejszych chwil, zdarzeń czy sytuacji, którym, o ironio!, słowa odbierają ich naturalność, niszcząc ich niepowtarzalną spontaniczność” (Podobiński, 1994–95, s. 162).

Niezbędne wydaje się więc podkreślenie i uświadomienie obecnej i przyszłej kadry nauczycielskiej znaczenia komunikacji niewerbalnej w jej pracy z uczniami. Jednym z ośrodków naukowych, który rozpoczął próby rozwijania umiejętności komunikacji międzyludzkiej u kandydatów na nauczycieli jest Politechnika Wrocławska. Proponuje się w niej dwustopniowy kurs, który w swym programie wśród kilku innych, proponuje doskonalenie umiejętności komunikowania słownego, uczulając jednocześnie na niektóre sposoby komunikacji niewerbalnej. Zwracając uwagę na trudności wynikające z uprzedzeń, agresji występującej często w sytuacjach konfliktowych, realizuje się między innymi zagadnienia z zakresu asertywności. Jednym z celów proponowanego kursu jest opanowanie zasad i umiejętności motywowania uczących się do działania, opanowania sposobów komunikacji w relacjach nauczyciel–uczeń, szczególnie w sytuacjach kontroli i oceny, gdy towarzyszą im emocje o różnym natężeniu – niejednokrotnie prezentowane werbalnie i niewerbalnie. Służą temu – między innymi – umiejętności asertywnych zachowań niewerbalnych.

Wskazane byłoby rozpoczęcie kształcenia zawodowych umiejętności nauczyciela z tego zakresu – również w innych placówkach naukowych przygotowujących kadre nauczycielską. Dlatego włączenie elementów wiadomości i umiejętności, związanych z szeroko pojmowaną komunikacją międzyludzką do procesu kształcenia, wymaga przystosowania programów oraz odpowiedniego przygotowania nauczycieli. Nauczyciele muszą być przygotowani również do tego, aby pomagać swoim uczniom w opanowaniu umiejętności obcowania z innymi ludźmi, świadomego i bezkonfliktowego komunikowania się z nimi, i to zarówno werbalnie, jak i niewerbalnie, w funkcjonujących strukturach demokratycznych. Jest to istotne wobec narastającej agresji i braku zrozumienia.

Bibliografia

- Koć-Seniuch G. (red.) (1995), *Nauczyciel i uczniowie w sytuacjach szkolnych*, Trans Humana, Białystok.
- Koć-Seniuch G. (2001), *Konteksty rozwoju kompetencyjności zawodowej nauczyciela*, [w:] *Edukacja w perspektywie integracji Europy*, (red.) M. Ochmański, T. Sokołowska-Dzioba, A. Pielecki, WSP TWP, Warszawa.
- Garstka W. (1999), *Komunikacja niewerbalna a terapeutyczna rola nauczyciela*, „Życie Szkoły”, nr 7.
- Palka S. (1985), *Niewerbalne komunikowanie w procesie kształcenia*, Zeszyty Naukowe UJ, nr 2.
- Podobiński S. (1994-95), *Istota kompetencji językowej w pracy nauczyciela-wychowawcy*, [w:] *Model nauczyciela-wychowawcy w zintegrowanej Europie*, (red.) S. Badora, D. Marzec, WSP, Częstochowa.
- Sęk H. (red.) (1993), *Spółeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa.